

М. В. Маркова,

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, м. Дрогобич

ЛІТЕРАТУРА РОМАНТИЗМУ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКАХ ІЗ НАТУРФІЛОСОФСЬКИМИ КОНЦЕПЦІЯМИ ЕПОХИ: ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАГИ

Стаття присвячена аналізу основних аспектів взаємодії літератури та натурфілософії епохи романтизму. Автор прослідковує історію вивчення питання, наводить власні спостереження щодо шляхів та способів концептуалізації натурфілософських ідей у художньо-естетичному дискурсі романтизму, а також накреслює можливі перспективи у подальшому дослідженні проблеми.

Ключові слова: естетика, література, поезія, природа, романтизм, натурфілософія.

Статья посвящена исследованию главных аспектов взаимодействия литературы и натурфилософии эпохи романтизма. Автор просматривает историю изучения вопроса, приводит собственные наблюдения относительно путей и способов концептуализации натурфилософских идей в художественно-эстетическом дискурсе романтизма, а также намечает возможные перспективы в дальнейшем исследовании проблемы.

Ключевые слова: литература, поэзия, романтизм, натурфилософия, природа, эстетика.

The article is devoted to the most important aspects of the interaction of the literature and philosophy of nature in the epoch of Romanticism. The author traces the history of the study of the issue, gives his own observations on the ways and means of conceptualizing the ideas of the philosophy of nature in the artistic and aesthetic discourse of Romanticism and outlines possible avenues for a further study of the problem.

Key words: esthetics, literature, nature, philosophy of nature, poetry, Romanticism.

Проблема взаємозв'язку філософії природи (натурфілософії) та художньої літератури була актуальною для європейського культурного регіону вже в часи античності. У Стародавній Греції натурфілософія зароджується в умовах культурно-міфологічного синкретизму, коли ще не було чіткого розмежування між філософією та мистецтвом, наукою та релігією, історією і мораллю тощо. Своєрідне повернення до ідеї синкретичного співіснування натурфілософії та літератури спостерігаємо в епоху романтизму.

На жаль, питання взаємодії романтичних літератури та філософії природи перебуває на маргінесі вітчизняних літературознавчих студій. Як виняток можемо констатувати лише дещо дотичні до названої проблеми розвідки авторитетної дослідниці українського літературного та філософського романтизму Т. Бовсунівської [2; 3; 4; 5] та статтю Н. Постової про натурфілософію Ш. Бодлера [11]. У контексті російської науки про літературу виділимо насамперед праці радянського вченого М. Епштейна [напр., 14], а також вже сучасні дослідження викладачів Волгоградського державного університету А. Смірної [12] та Л. Гурленової [7], однак стосуються вони радше загальних аспектів проблеми «література і натурфілософія». Дещо актуальнішими є для нас ідеї відомого російського дослідника літератури В. Жирмунського, який ще у 1914 р. назвав натурфілософію хронологічно першим етапом розвитку романтичної художньої свідомості [8], а також Є. Майміна, котрий у своїй монографії «Русская философская поэзия: поэты-любимудры, А. С. Пушкин, Ф. И. Тютчев» пише про «натурфілософську лірику» як окремий жанр, іманентний російській романтичній поезії, та визначає характерні для неї формально-змістові ознаки [9]. Не можемо також не згадати Н. Берковського, котрий перший із російських літературознавців звернув увагу на необхідність вивчення впливу романтичної натурфілософії на художню творчість романтиків [1]. Серед здобутків західних науковців слід насамперед відзначити монографію Дж. Біча «Концепт природи в англійській поезії XIX ст.» [15], фундаментальну статтю угорського літературознавця К. Хорвата «Романтические воззрения на природу» [13], а також розвідку польської вченої М. Яніон «Студія про романтичні ідеї. Естетика і природа» [21]. Окремі аспекти проблеми впливу романтичної філософії природи на художню літературу й естетику романтизму висвітлені також у роботах таких європейських та американських літературознавців, як Р. Бервік [16], Ф. Гендерсон [19], Д. Ньюбавер [22], Р. Олсон [23], Н. Сол [24], Т. Фулфорд, Д. Лі та П. Кітсон [18]. Проте практично всі вони носять фрагментарний щодо досліджуваного нами питання характер. Наша розвідка є спробою дуже лаконічного, проте комплексного погляду на взаємозв'язки літератури романтизму із натурфілософськими ідеями доби. Її мета – своєрідний зарис окресленої проблематики. Роботу такого плану вважаємо актуальною зважаючи на той визначальний вплив, який філософія природи мала в епоху романтизму в усіх сферах життя, з одного боку, і слабку дослідженість цього впливу в українській науці – з іншого.

Насамперед зазначимо, що як один із аспектів романтичного світогляду, натурфілософія займала центральне місце у загальній ідейно-естетичній концепції романтиків. У культурі європейського романтизму вона відіграла роль того фундаменту, на якому постали романтична концепція природи та романтична картина світу. Концепція природи у романтизмі кардинально відрізняється від концепції природного світу попередніх культурних епох, передусім класицистичної. Слід зазначити, що до сьогодення дня в європейському літературознавстві точаться суперечки стосовно присутності русоїстичних, просвітницьких традицій у ставленні до природи в культурі романтизму [детальніше про це див.: 13; 15]. Проте загальний висновок зводиться до того, що на протигагу «прекрасній», ідеально впорядкованій, часто статичній природі класицизму, у романтизмі природний світ виступає живим, динамічним, одухотвореним. У світлі натурфілософських концепцій того часу природа у творах європейських романтиків виявляє такі специфічні риси, як гілозоїзм, цілісність, креативність, розумність, системність, гармонійність тощо. Що ж стосується романтичної картини світу, то слід підкреслити, що властивості натурфілософськи обгрунтованого і проінтерпретованого природного середовища часто переносилися романтиками й на інші аспекти реальності, а тому в термінах органічності визначалися держава, суспільство, система економічних і сімейних відносин, історичні процеси, різноманітні аспекти людської цивілізації та космос загалом¹.

Один із найвідоміших представників світової літератури – німецький романтик Г. Гайне стверджував, що після того, як засновник романтичної філософії природи Ф. В. Й. Шеллінг оприлюднив свої натурфілософські праці, «поэты стали глубже воспринимать природу» [1, с. 218]. І справді, під впливом натурфілософських доктрин митці романтизму навчилися бачити у природі її правдиву сутність: не матеріальну, мертву, хоча й живописну (*natura naturata*), а глибинну, живу, одухотворену (*natura naturans*). Пейзаж як самодостатній художній прийом через своє поверхове відтворення природи перестав цікавити романтиків. Якщо ж у їхніх творах і з'являлися ландшафтні замальовки, то вони завжди скеровували до

¹ Детальніше про джерела романтичної філософії природи та її фундаментальні ідеї див. нашу розвідку [11].

підтексту, виводили природні образи на більш високий рівень – чи то світ людської душі, чи то світ безконечного Духу. Побіжно зазначимо, що найповніше таке ставлення до пейзажу зреалізувалося у романтичному живописі, зокрема в роботах представників так званої німецької школи – К. Д. Фридриха та К. Г. Каруса. Творчість названих митців, що постала на безпосередньому ґрунті німецької романтичної натурфілософії, демонструє суттєву перевагу духовної складової над предметною. Так, для К. Г. Каруса змалювання об'єктів природи є лише зручним способом вираження власних думок та настроїв, а картини К. Д. Фридриха у своїй більшості зображують на фоні пейзажу постаті людей, що наче зреклися своєї матеріальної екзистенції, аби злитися із всесвітнім Духом, що проймає природу [детальніше див.: 20].

Чи не найважливішим із процесів, що відбувалися на основі впливу філософії природи на європейський романтичний рух, є концептуалізація її елементів (думок, ідей, принципів, положень, постулатів) у творчості митців романтизму. Вважаємо, що найбільш повно та об'ємно у художньо-естетичній практиці європейських романтиків втілювалися вісім фундаментальних натурфілософських концептів: 1) єдності (тотожності) свідомості та буття, матерії й духу; 2) єдності явищ і процесів природи; 3) органічності природи; 4) полярності сил природи та діалектичної взаємодії протилежностей; 5) динаміки та історизму природи; 6) метаморфози; 7) одухотвореності (анімованості) природи та 8) символічності природного світу. При цьому п'ять перших більше презентовані текстами естетичного характеру, адже будучи основою романтичного розуміння не лише природи, але й дійсності загалом, натурфілософія значною мірою вплинула і на формування уявлень романтиків про основні шляхи та принципи її (дійсності) образного освоєння й відтворення, тобто естетичної теорії європейського романтизму, а три останні – літературно-художніми текстами романтизму. У межах романтичної естетики функціонування елементів натурфілософського знання відбувалося через естетичні категорії та поняття. Так, зокрема, натурфілософський принцип єдності (тотожності) матерії й духу концептуалізується в естетичній категорії прекрасного, детально розробленій Ф. В. Й. Шеллінгом та С. Т. Колриджем, принцип полярності природних сил та їхнього синтезу – в естетичних поглядах романтиків на етапи розвитку світового мистецтва, ідея органічності природи – у понятті органічної форми літературного твору А. Шлегеля, положення романтичних натурфілософів про всезагальну світову єдність – у понятті синтезу мистецтв тощо.

Пильний погляд на шляхи і способи реалізації натурфілософських концептів у художній творчості митців європейського романтизму² дає підстави стверджувати, що вони втілені у літературні твори доби головним чином через одиниці чотирьох рівнів їх художньо-естетичної цілісності 1) найрізноманітніші натурфілософські образи-символи: об'єкти флори, фауни, небесні світила, природні стихії тощо, а також образ ліричного героя романтичної поезії – безпосереднього носія натурфілософського погляду на світ; 2) мотиви, що по-різному актуалізували багатоаспектну натурфілософську проблематику: закономірності функціонування природного середовища, сутність його процесів та явищ, взаємовідносини природи й людини тощо; 3) сюжет і фабулу та 4) композицію (найчастіше – побудова за принципом образно-психологічного паралелізму).

При цьому, попри зрозуміле семантичне домінування в структурі кожного художнього натурфілософського концепту натурфілософської активної ознаки, романтичні концептуальні одиниці тяжіють до розширення власного смислового об'єму. Відбувається таке розширення через збагачення концепту пасивними ознаками ненатурфілософського характеру, зміст та специфіка яких визначаються, очевидно, двома основними факторами: 1) мистецькими установками автора літературного тексту, тією художньо-естетичною метою, яка у ньому реалізується, а також 2) генетичним походженням концепту. З цієї причини в процесі інтерпретації текстуральних одиниць, що репрезентують натурфілософські концепти у художніх творах європейських романтиків, часто спостерігається вихід далеко за межі «природної» тематики, зокрема у сферу містичних сенсів, моральної, інтимної, суспільно-політичної проблематики тощо. Остання була особливо актуальною для тих європейських романтичних літератур, які розвивалися в умовах бездержавності, зокрема української, словацької, чеської, польської, італійської тощо.

Згадані процеси відбуваються значною мірою завдяки тому, що концепт як елемент цілого володіє здатністю нести на собі відбиток сукупності його (цілого) характеристик, репрезентувати це ціле з усією повнотою ознак. І тому будучи виразниками та носіями вузькоспецифічного знання про природу, художні натурфілософські концепти водночас утворюють своєрідну парадигматичну цілісність, яка визначає сутність та ідейно-символічний зміст романтичної свідомості епохи. Звідси – кожна натурфілософська концептуальна одиниця потенційно охоплює весь романтичний світогляд у єдності й неподільності, а тому здатна відігравати роль своєрідної призми, крізь яку можливо по-новому поглянути на європейську романтичну літературу в усій її багатогранності та різноманітності.

Зрозуміло, що наша скромна розвідка не охоплює всього спектру питань, пов'язаних із актуалізацією натурфілософських парадигм у творчості європейських романтиків. Ми зупинилися лише на найбільш загальних заувагах, деталізація яких може носити характер окремих праць. Особливо перспективними у цьому сенсі видаються нам подальші дослідження у руслі таких новітніх літературознавчих відгалужень, як «екокрітика» або «зелені студії».

Література:

1. Берковский Н. Романтизм в Германии / Н. Берковский. – Л. : Художественная литература, 1973. – 568 с.
2. Бовсунівська Т. Йосип Міхневич і становлення українського романтичного мислення : (До 190-річчя від дня народження філософа) / Т. Бовсунівська // Філософська думка. – 1999. – № 3. – С. 51–60.
3. Бовсунівська Т. Палінгенезис Емпедокла в художньому світі романтизму / Т. Бовсунівська // Слово і час. – 2013. – № 6. – С. 28–35.
4. Бовсунівська Т. Феномен українського романтизму : посібник для вузу з теорії українського романтизму / Т. Бовсунівська. – Ч. 1 : Етногенез і теогенез. – К. : [б. в.], 1997. – 155 с.
5. Бовсунівська Т. Феномен українського романтизму : посібник для вузу з теорії українського романтизму / Т. Бовсунівська. – Ч. 2 : Ейдетика. – К. : [б. в.], 1998. – 109 с.
6. Гейне Г. Собрание сочинений : в 10 т. / Г. Гейне. – Т. 6. – М. : Гослитиздат, 1958. – 469 с.
7. Гурленова Л. Изучение темы природы в русской литературе (понятийно-терминологический аспект) / Л. Гурленова // Природа и человек в художественной литературе : материалы Всероссийской научной конференции. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2001. – С. 14–23.

² Під художнім концептом ми розуміємо елемент свідомості автора, наповнений національно зумовленими знаннями про світ і культурним змістом, що отримує втілення у літературному творі на різних рівнях його цілісності. Основними характеристиками такого концепту є асоціативна природа, естетична сутність, діалогічність, а також здатність до вираження через образно-символічні засоби. Відповідно: художній натурфілософський концепт – це елемент світобачення автора, наповнений натурфілософським знанням.

8. Жирмунский В. Немецкий романтизм и современная мистика / В. Жирмунский. – СПб. : Аксиома, Новатор, 1996. – XL, 232 с. – (Памятники и история европейского романтизма).
9. Маймин Е. Русская философская поэзия : поэты-любимудры, А. С. Пушкин, Ф. И. Тютчев / Е. Маймин. – М. : Наука, 1976. – 189 с.
10. Маркова М. Романтична натурфілософія, її джерела та концептуалізація у творчості європейських романтиків / М. Маркова // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Літературознавство». – Вип. 2 (50). – Ч. I. – Харків : ППВ «Нове слово», 2007. – С. 22–34.
11. Постова Н. С. Ж.-П. Сартр и натурфилософия Ш. Бодлера / Н. С. Постова // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 47 (5). – С. 38–51.
12. Смирнова А. Актуальные проблемы изучения современной натурфилософской прозы / А. Смирнова // Природа и человек в художественной литературе : материалы Всероссийской научной конференции. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2001. – С. 5–13.
13. Хорват К. Романтические воззрения на природу / К. Хорват // Европейский романтизм : сборник трудов советских и венгерских ученых / [отв. ред. И. Неупокоева, И. Шетер]. – М. : Наука, 1973. – С. 204–252.
14. Эпштейн М. «Природа, мир, тайник вселенной...» : система пейзажных образов в русской поэзии / М. Эпштейн. – М. : Высшая школа, 1990. – 303 с.
15. Beach J. W. The Concept of Nature in Nineteenth-century English Poetry / J. W. Beach. – New York : The Macmillan Company, 1936. – XII + 618 p.
16. Burwick R. «Hollin's Liebeleben» : Arnim's Transmutation of Science into Literature / R. Burwick // The Third Culture : Literature and Science. – London : Walter de Gruyter, 1998. – P. 103–152. – (European Cultures studies in Literature and the Arts).
17. Day A. Romanticism / A. Day. – Routledge, 1996. – 217 p. – (The New Critical Idiom).
18. Fulford T. Literature, Science and Exploration in the Romantic Era : Bodies of Knowledge / T. Fulford, D. Lee, P. J. Kitson. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 324 p.
19. Henderson F. Novalis, Ritter and «Experiment» / F. Henderson // The Third Culture : Literature and Science. – London : Walter de Gruyter, 1998. – P. 153–169. – (European Cultures studies in Literature and the Arts).
20. Hrbata Z. Romantismus a romantismy : pojmy, proudy, kontexty / Z. Hrbata, M. Procházka. – Praha : Karolinum, 2005. – 417 p.
21. Janion M. Prace wybrane / M. Janion. – Т. 4. – Kraków : UNIVERSITAS, 2001. – 756 s. (Klasyki współczesnej polskiej myśli humanistycznej).
22. Neubauer J. Organicist Poetics as Romantic Heritage? / J. Neubauer // Romantic Poetry. – Amsterdam – Philadelphia : John Benjamin's Publishing Company, 2002. – P. 491–508. – (Histoire comparée des littératures de langues européennes).
23. Olson R. Science and Scientism in Nineteenth-century Europe / R. Olson. – Illinois : University of Illinois Press, 2007. – 349 p.
24. Saul N. Philosophy and German Literature, 1700 – 1990 / N. Saul. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 354 p.